

DOI: 10.21005/pif.2025.61.D-03

THE ROAD AS AN ESSENTIAL ELEMENT IN THE COMPOSITION OF CONTEMPORARY HOLOCAUST PLACES OF REMEMBRANCE

DROGA JAKO ISTOTNY ELEMENT KOMPOZYCJI WSPÓŁCZESNYCH MIEJSC PAMIĘCI HOLOKAUSTU

Katarzyna Zabielska

Mgr inż.

Author's Orcid number: 0000-0003-2422-268X

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Poland
Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Katedra Sztuki Krajobrazu

ABSTRACT

The article deals with the role of the road as a key compositional element in contemporary memorial places, from the perspective of landscape architecture. The author examines the forms and symbolism of paths, which are not only a communication system, but also shape the aesthetics and content of a place. The road organises the space, it is the canvass of the composition which, by delimiting the zones, creates a path leading to the central element of the commemoration – the monument, which is the carrier of ideas and symbols. The aim of this study is to determine the rank of the path in the composition of contemporary memorial sites, thus developing guidelines for the design of these spaces.

Key words: memorial site, memory, path, landscape.

STRESZCZENIE

Artykuł traktuje o roli drogi jako kluczowego elementu kompozycji we współczesnych miejscach pamięci, z perspektywy architektury krajobrazu. Autorka bada formy i symbolikę dróg, które są nie tylko układem komunikacji, ale także kształtują estetykę i treść miejsca. Droga organizuje przestrzeń, jest kanwą kompozycji, która wyznaczając strefy, tworzy ścieżkę prowadzącą do centralnego elementu upamiętnienia – pomnika, będącego nośnikiem idei i symboli. Celem pracy jest określenie rangi drogi w kompozycji współczesnych miejsc pamięci, co pozwoli na opracowanie wytycznych do projektowania tych przestrzeni.

Słowa kluczowe: miejsce pamięci, pamięć, droga, krajobraz.

1. INTRODUCTION

Memory of the past is a fundamental element that shapes communities, enabling individuals to identify with a particular group and its encoded identity (Margalit, 2023). Societies endure, and the memory of the past is passed from generation to generation (Gliwka, 2020, Connerton, 2012). Memory is recorded in literature, painting, sculpture, film, music, as well as in the landscape. For centuries, various forms in public space have been used to commemorate events. These forms include monuments and memorial spaces (Drozdowski, De Nardi, Waterton, 2018, Malinowska-Petelenz, Petelenz, 2010).

As Katarzyna Zabielska (2024) writes, defining the differences between modes of commemoration and indicating when a monument begins to be a place of remembrance, it is important to examine how a monument interacts with the elements around it and how these elements co-create a space that allows interaction with the monument. The ideas encapsulated in a monument come to life when a person can engage in a dialogue with them, thanks to the proper organization of the space. Following the assumption that the road in space is the canvass for the composition of the other elements (Myszka-Stapór, 2014), the author, from the perspective of a landscape architect, decided to analyze the forms of roads in contemporary memorial spaces. The purpose of this study is to attempt to examine the prominence of the road as an important element in the composition of contemporary memorial places which will enable the development of guidelines for the design of these specific spaces. The road in places of remembrance does not only play a communicative role - its symbolism plays a key role in shaping the emotions and experiences of visitors. To fully understand the importance of the road in memorial spaces, it is necessary to first analyze its functions and deep symbolic layers, which are rooted in language, culture and history.

1.1. Research problem and purpose of the work

The road has many non-obvious functions beyond its primary communication role. Many researchers analyze it as an archetype (Goodchild, 2008; Myszka-Stapór, 2014; Myszka, Augustyniak, 2022). The author focused on its significance in the context of memorial spaces. Previous research on memorial places (Zabielska, Myszka 2024) has revealed important relationships that provide a starting point for further analysis. Observation and analysis of contemporary places of remembrance, indicate that the road is a permanent and essential element of these spaces. It affects the overall composition of the space, as well as its reception and interpretation by visitors. To precisely define the research problem, the following questions must be answered:

- What is the composition of the memorial space, assuming that the road is the structural element there?
- How is the road at the memorial places built formally and compositionally, and how and when does its substance change¹?

The purpose of this work is to determine the rank of the road in memorial places and its role in the construction of space. The work focuses on analyzing how the road shapes the composition of these sites, as well as affects the content encoded in them. Further research will develop guidelines for the design of memorial places.

According to Izabela Myszka-Stapór's (2014) research, the road has a structural function, creating a warp on which various compositional and symbolic elements, such as monuments, installations or places of reflection, are based. The road in these spaces becomes a tool that organizes movement and gives meaning to different parts of the place, helping to shape the overall perception. The meaning of the road can be analyzed not only in a symbolic context, as a carrier of cultural content, but also in functional terms, which is particularly evident in the design process of contemporary memorial spaces (Zachariasz, 2012). Jan Rylke (2017), in his reflections on the design of space, emphasizes that the road should be the first element to be considered when creating the layout of a place. The distinction between the main road and walking paths gives the space the right rhythm

¹ The term 'substance' in this context refers to the material structure of the road, i.e. the type and characteristics of the construction materials used, such as stone, concrete, brick or asphalt. Changes in substance may occur in connection with changes in the function and meaning of the road, reflecting the symbolic content encoded in it.

and structures it, which proves the important role of the road in shaping both the composition and content of memorial sites.

2. ROAD IN THE COMPOSITION OF THE MEMORIAL SPACE

The road not only enables movement, but also structures the space. It leads to specific places and zones, creating a warp that organizes the environment (Goodchild, 2008). It builds the composition of the space and connects its functional zones. It gives rank to other elements, and can also define the boundaries of different spaces (Myszka-Stąpór, 2014). Historians of art and urban planning, analyzing the transformation of the form, function and content of various elements of space, have paid much attention to the road as a compositional canvass. In this regard, numerous theorists can be mentioned who have studied roads from the perspective of public space: Ciołek (1957), Bogdanowski (1978), Majdecki (2006) Gawryszewska (2006), Hobhouse (2020), Różanska (2008). They discuss symbols and content written on the path, including Majdecka - Strzeżek (2008) and Szafranska (1998, 2011). Jan Rylke (1995), in his discussion of the mysteries of space, pays attention to roads and paths and their layout. The road, in his view, is an archetype recognizable in all cultures, across time and space. On the one hand, it refers to material meanings, on the other - it is attributed a number of metaphorical contents that refer to higher, metaphysical values. The road builds the composition of the space, and on its form and differentiation depends what character the space presents (Treib, 2011). It is possible to expose style and content by means of a road layout, complemented by such elements as greenery, architecture or installations, which in public spaces perform expressive functions (Myszka-Stąpór, 2017, Gawryszewska, Myszka-Stąpór, Herman, Rylke, 2018). Thus, it is possible to put forward the thesis that the road is originally the most significant element that builds the form, and therefore the content, of public space.

Urszula Forczek-Brataniec (2008) discusses the role of the road as a medium for the dynamic perception of the landscape, which is crucial for understanding contemporary memorial places. The author points out how the road not only connects physical spaces, but also allows memory to be shaped in motion, when elements of the environment are perceived in the context of constant change and movement. This kind of perception allows reflection on the meaning of memorial spaces in a dynamic space, where the road user's experience is complex and memory is shaped by the changing landscape. For contemporary places of remembrance, the path becomes not only an infrastructural element, but also a key carrier of experiences and emotions that can reinforce the meaning of historical spaces and events (Zachariasz, 2012).

The path in the space of contemporary memorial spaces organizes the place, leading visitors through different zones of reflection and contemplation (Tanović, 2019). As in a garden, the road in memorial places structures the space, marking paths to individual sites, such as monuments, installations or places dedicated to prayer and reverie. It is the core that connects these diverse elements, giving them meaning and coherence in perception. The road allows not only movement, but also guides visitors through the narrative of memory, giving rhythm to the experience of the space (Myszka-Stąpór, 2014). The road, as an important compositional element of memorial places, gives shape to the space, organizes it and gives visitors the opportunity to understand and relive history.

In the landscape of contemporary places of remembrance, the road can serve as a spatial narrative tool. Introducing rhythm by alternating open and closed spaces, curves and straight sections, is a technique that influences the user's perception of the space (Stevens, Franck, 2016). The road leading through the Holocaust Memorial in Berlin by Peter Eisenman is an example of this. The structure made of concrete blocks of varying heights symbolizes a labyrinth and leads visitors on a metaphorical journey through the history and memory of Holocaust victims (Young, 2003). Eisenman used the road as an element that influences the perception of time, space and emotion, giving the memorial space a ritualistic character. The road becomes a space for contemplation, enabling personal and collective immersion in memory. In the context of the landscape, reflection on the past takes place through the experience of a space in which the road acts as a guide. A similar role of communication layout plays in the Pink Triangle Park in San Francisco. The central element of the establishment is an arrangement of 15 pylons made of granite into which pink

triangles of quartz. The word 'pylon' itself derives from the architecture of ancient Egypt, where it meant a monumental gate leading to a temple. The individual pylons connect to form a larger triangle through which the pathway is led. Project Pink Triangle Park was the brainchild of artists Robert Bruce and Susan Martin, who took on the challenge of creating a memorial that pays tribute to the homosexuals persecuted in Nazi Germany. The route leading through the park not only allows visitors to explore, but also gives a narrative rhythm to the of the space - visitors move between elements of the memorial, gradually discovering its meaning (Pink Triangle Memorial, 2025).

The road in memorial places also becomes a space for contemplation, enabling personal and collective immersion in memory. In the context of the landscape, reflection on the past takes place through the experience of the space, in which the road acts as a guide. The contemplative role of the road can also be amplified through specific architectural means. Minimalist landscape composition, simplicity of forms, materials with symbolic meaning (e.g. concrete, stone, metal) can intensify the user's experience. Tadao Ando's design of the road at the Church of the Light in Ibaraki, Japan, used austere, minimalist forms that, through the play of light and shadow, create an atmosphere conducive to contemplation (Ando, 1984).

The road, being a space of movement, is also a carrier of meaning (Treib, 2011). Michel de Certeau (1984) notes that walking through a city, and in the context of this work - through places of memory, is a form of "writing" space, giving it new meanings through the act of movement. Similar considerations are made by Yi-Fu Tuan (1977), who argues that the road creates a bond between man and place, enabling the process of remembering and recalling.

Contemporary road design in memorial places increasingly combines aesthetic, functional and symbolic aspects, creating spaces that can serve as both educational tools and spaces for deep reflection. In the landscapes of memorial sites, the road becomes a narrative medium with which to influence the emotions and consciousness of users (Stevens, Franck, 2016). The key here becomes the skillful balancing of form and content, so that the road not only serves a utilitarian function, but also builds an appropriate atmosphere for reflection on the past (Tanović, 2019).

3. THE SYMBOLISM OF THE ROAD. THE ROAD AS A PATH OF RITUAL AND CONTEMPLATION

The road, as a symbolic motif, plays a fundamental role in many cultures, belief systems and literature. Since the dawn of time, humans have viewed the road not only as an element of physical space, but also as a metaphor for life, transition, transformation, spiritual exploration and discovery (Tzu, 2018, Ożóg, 2011). In many contexts, the road becomes a space where change takes place, both on an individual and social level. The symbolism of the road is linked to the experience of travel, of moving not only in the physical sense, but also spiritually and intellectually (Harvey, 2012).

The path can be seen as a therapeutic tool that allows contemplation and introspection, fostering the process of inner healing. Moving through a space full of symbols, it becomes a way to sort out thoughts and emotions related to difficult experiences (Campbell, 2008). The symbolism of the road is dual in nature - on the one hand, it refers to the material aspects of life, and on the other, to deeper, metaphysical values (Ożóg, 2011). In the material dimension, the road organizes space, leads through it, sets boundaries and organizes functions (Myszka-Stąpór, 2014). In the spiritual and therapeutic dimension, a road signifies a process, a transformation, a difficult-to-imagine journey through time and emotion, whose goal is understanding, solace and spiritual renewal (Eliade, 1959). In the context of memorial spaces, the road becomes a symbolic space in which these two dimensions - material and metaphysical - merge into one.

4. METHODS AND MATERIALS

The author has undertaken a detailed analysis of the role of the road in places of remembrance with the intention of determining its importance in shaping the overall composition of these spaces.

This is a key issue from the point of view of landscape architecture, since the form of the road can be symbolic, as well as influence perception and use. Understanding the symbolism and language of memorial spaces is important for both their design and subsequent interpretation by visitors. Therefore, there is a need to investigate what factors influence the perception of these sites and what compositional elements, such as road layout, may determine their social significance. The author's research is framed within the methodological research scheme of a landscape architect, which allows for an in-depth analysis of both aesthetic and functional aspects of the design of memorial sites, taking into account their historical, symbolic and social context.

Methodology scheme:

- Attribution of the work
- Location and landscape context
- Composition of the path
- Path material
- Meaning
- Social discourse

The research methodology used by the author was based on an analysis of the form of the road in the memorial places, taking into account two key aspects: composition and materiality². Such a multifaceted analysis allowed an in-depth assessment of how these elements affect visitors' perception of the memorial space and its social functioning. The categories of composition and form were classified according to the methodology used in the analysis of garden spaces (Myszka-Stąpór, 2014; Myszka, Augustyniak, 2022).

As part of the research method used, the author collected materials, thematized them and analyzed the boundaries between a monument and a memorial space. Out of hundreds of examples, she selected three that are discussed in detail in this article. These are: the unrealized memorial project "The Road" by Oskar Hansen in Oświęcim, Museum and Memorial in Sobibór and the Museum and Memorial in Bełżec. All of these sites share a common theme - the Holocaust, which is the key context for their creation, and the fact that they are commemorations of victims of the death camps. Another important factor linking the analyzed sites is their location in Poland, which was an area of operation of the Nazi extermination machine during World War II.

4.1. Road composition

The analysis of road composition referred to its spatial form and layout patterns, which play an important role in the organization of space. Four main types of composition were studied:

- **Geometric** - a path with a well-defined regular arrangement, such as straight lines, right angles, symmetry.
- **Loose** - a road with an irregular, organic course, adapted to the natural conditions of the terrain. Free road composition refers to more fluid, natural forms that can introduce a sense of harmony with the environment.
- **Mixed** - a road without a clearly defined course, which may blur in the surrounding space, lack of clear boundaries, inability to clearly assign it to any of the above categories.
- **Looped** - the author referred to this arrangement as "looping" because it is difficult to identify a clear starting and ending moment in the composition. Participation in this process can begin and end at any time, and the whole thing forms a kind of cycle. However, the term "looping" refers to man's relationship with this space, giving it a specific character - a contemplative person can join the cycle at any moment and then leave it just as easily, which emphasizes the fluidity and continuity of this experience.

² The term 'materiality' in the context of this analysis refers to the material aspect of the road, encompassing the type and properties of the materials used, such as stone, concrete, gravel or asphalt, which affect both the aesthetics and perception of the memorial space.

4.2. Matter of the road

The second important aspect of the analysis was the matter of the road, or the substance from which it was made. The choice of material affects both the aesthetics and the sensory experience of the space, as well as the practical aspects of use. Roads made of the following materials were studied:

- Stone
- Sand
- Asphalt
- Concrete
- Gravel

The author conducted a systematic case study, considering both well-known and less popular memorial places. Each road was studied in terms of its compositional and material layout, and the results were compared to identify the relationship between road form and content. It was crucial to understand how these two factors co-create the narrative of the space and influence the social functioning of memorial spaces.

5. RESEARCH RESULTS

5.1. Monument "The Road" in Oświęcim

Although "The Road" Monument in Auschwitz-Birkenau camp has remained unrealized, its design principles are crucial for considering the form, function and meaning of the road in memorial spaces. The design by Oskar Hansen, created in collaboration with Zofia Hansen, Jerzy Jarnuszkiewicz and Lech Kunka, was a response to a 1957 competition to commemorate the victims of Auschwitz. Hansen applied his concept of "Open Form" here, proposing a space of interaction and personal experience instead of a monumental object (Hansen, 2005). The memorial took the form of a simple concrete road symbolizing the tragic path taken by the camp's prisoners. The idea stood out for its innovative approach to commemoration, emphasizing the memorial space as a place for reflection and dialogue rather than mere passive observation (Culture, 2019) (Fig. 1.).

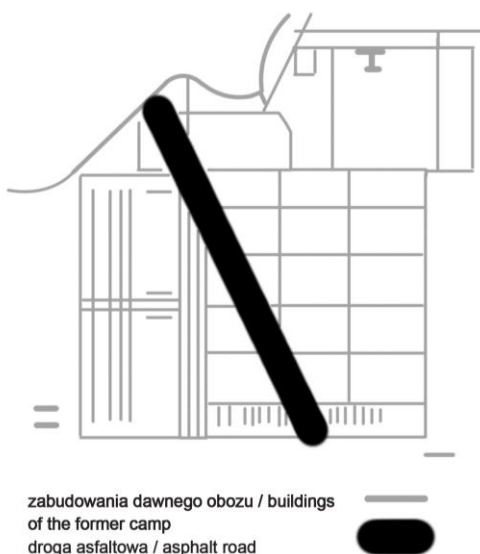

Fig. 1. "The Road" Monument in Auschwitz-Birkenau camp by Oskar Hansen in collaboration with Zofia Hansen, Jerzy Jarnuszkiewicz and Lech Kunka. Author's graphic synthesis shows the composition of the path and buildings of the former camp.

Ryc. 1. Pomnik „Droga” w obozie Auschwitz-Birkenau autorstwa Oskara Hansena we współpracy z Zofią Hansen, Jerzym Jarnuszkiewiczem i Lechem Kunką. Autorska synteza graficzna przedstawia kompozycję drogi i zabudowań byłego obozu.

The centerpiece of the memorial space was a minimalist, austere road made of concrete, symbolizing both the route of prisoners being led to their deaths and the "crossing out" - a metaphorical expression of defiance against the Holocaust and a warning for the future. The road, set at a 45-degree angle to the historical axis of the Auschwitz-Birkenau camp, was also meant to reflect the

brutality and ruthlessness of the Nazi extermination system, evoking through a straight line the irreversibility of the experience. The end point of the road, near Crematorium II, was to contain an urn with the ashes of the victims - the symbolic destination of this journey of remembrance (Miejsce, 2017) (Fig. 1.).

The original version of the project envisioned a monumental "Slab" encompassing the area of the crematoria and railroad tracks as a black, rectangular structure, but the creators eventually abandoned it, deeming it too "altar-like" and inadequate for the experiences of Auschwitz prisoners (Miejsce, 2017). Instead, Hansen proposed a memorial in the form of a "Path" - a path of remembrance that, rather than evoking heroic pathos, was intended to inspire reflection and a sense of defiance against the possibility of repeating such a tragedy (Springer, 2022) (Fig. 1.).

Hansen's design envisioned that visitors would become co-participants in this space, by symbolically walking the "path of death" that the prisoners followed. The memorial was planned as a path of remembrance, slightly raised above ground level, which would separate the "outside world" from the "world of memory." This physical path was intended to engage visitors, prompting them to reflect personally on the fate of the camp's victims. Also included in the plan were camp ruins, such as the remains of the crematoria, which were to be sunk into the surface of the asphalt to allow symbolic interaction with traces of the past (Culture, 2019) (Fig. 2.).

Although Hansen's project was not realized - it was rejected as too abstract and inadequately monumental in the eyes of the communist authorities at the time - his concept sparked an important discussion about the architecture of memorial places. Hansen showed that commemoration can go beyond traditional monumentalism, moving toward a processual, minimalist form that engages viewers on an emotional and intellectual level. His vision of "The Road" has become an important reference point for modern interpretations of monuments and memorial places, as a subtle but deeply evocative design that pays homage to the past (Springer, 2022) (Fig. 2.).

The road in Hansen's project is the main form of commemoration, acting as a monument in its own right, but through its function - allowing visitors to walk and interact with the space - it also becomes a superstructure. This issue, however, requires separate research (Fig. 2.).

Fig. 2. "The Road" Monument in Auschwitz-Birkenau camp by Oskar Hansen in collaboration with Zofia Hansen, Jerzy Jarnuszkiewicz and Lech Kunka. Model showing the commemoration concept, author: J. Jarnuszkiewicz. Source: https://muzeum.asp.waw.pl/collective/pawtucket/index.php/Detail/Object/Show/object_id/4910#, (access: 09.03.2025).

Ryc. 2. Pomnik „Droga” w obozie Auschwitz-Birkenau autorstwa Oskara Hansena we współpracy z Zofią Hansen, Jerzym Jarnuszkiewiczem i Lechem Kunką. Makieta przedstawiająca koncepcję upamiętnienia, autor: J. Jarnuszkiewicz. Źródło: https://muzeum.asp.waw.pl/collective/pawtucket/index.php/Detail/Object/Show/object_id/4910#, (data dostępu: 09.03.2025).

5.2. Museum and Memorial Space in Sobibór

After the end of World War II, the history of Sobibór was almost forgotten for nearly two decades. The first commemoration concept was created in the 1960s, developed by engineer Romuald Dylewski. In 1965, a monument designed by Mieczysław Welter was unveiled at the site of the former camp, depicting the figure of a woman with a child next to a column symbolizing the gas chambers. A mound was also erected at the site where the victims' bodies were burned and buried. However, the original commemoration contained erroneous information that 250,000 Soviet prisoners of war were killed at Sobibór (Archinea, 2013). It was not until 1993, during the 50th anniversary of the Sobibór prisoners, that the Museum of the Former Death Camp was opened and a new plaque was introduced, which accurately stated that some 250,000 Jews had been murdered in the camp (Błotnicka-Mazur, 2021).

In 2003, there was an initiative to create an "Alley of Remembrance" to commemorate the victims of the camp by placing stones with the names of the murdered, arranged along the avenue. In 2013, an international competition was announced for a new concept for the memorial space. The final choice was a design by three Polish architects: Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz and Łukasz Mieszkowski. Their project envisioned a modern approach to commemoration, including both the creation of a museum and comprehensive development of the camp site (Archinea, 2013). Work on the project began in 2015, and the new memorial space arrangement was completed in October 2023 (Fig. 3.).³

One of the key objectives of the project was to create a space that allows visitors not only to passively participate in the memory, but also to actively experience the history of the site. The main element that builds the narrative of the space is a road with a geometric composition that is looped - it runs from the railroad ramp, to the camp buildings, to the mass grave surrounded by an irregular geometric fence, and allows for continuous walking throughout the memorial space (Majdanek 2024). A concrete wall leads from the museum building to the mass grave site, which has been paved with white stones. The Avenue of Remembrance, previously fenced off, has undergone changes. Memorial stones with the names of the victims were moved to a new location, creating a memorial path. A concrete wall, rising as a barrier, is to separate the area of the mass graves and mark the trail leading to the gas chamber (Archinea 2013). The walls of the gas chambers and the barber barracks are also commemorated with white stones. Similarly, only without the use of white stones, but with a mere drawing in the paved gravel pavement, the site of the tunnel that prisoners dug in their attempt to escape and the place where the uprising broke out on October 14, 1943 are symbolically marked (Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze 2023) (Fig. 3.).

The commemoration is located directly at the site of the tragedy. Although the memory of the victims was initially commemorated in the form of a monument, this form of commemoration proved insufficient (Błotnicka-Mazur, 2021). It became necessary to overbuild the functional elements. Thus, the concept of a memorial site was created, which uses elements from the repertoire of a landscape architect, allowing human interaction with the space, extending the form of commemoration to the landscape and giving it the characteristics of a place. The memorial site, through its narrative dictated by the form of superstructure elements, shows the entire journey of prisoners going to their deaths, and allows the user to experience this journey (Zabielska, Myszka, 2024) (Fig. 3.).

The road leading to the gas chamber was symbolically incorporated into the area dedicated to the dead by marking its course with a concrete wall. However, as the authors of the commemoration concept emphasize, this is not a trail meant to be walked. The vision of having modern visitors recreate the last path of the Holocaust victims seems unethical. According to Jewish tradition, the sidewalk at the cemetery is meant only for the dead, so there is no path in the immediate vicinity of the wall. The light gray wall, winding in the distance and running among the trees, shows both the historical course of the path and requires visitors to maintain distance and respect. The alley, covered with white stone, meets the wall in a plaza that surrounds a mass grave and the site where a gas chamber once stood (Archinea 2013) (Fig. 4.).

³ Information obtained from the information office at the Sobibor Museum and Memorial on August 24, 2024.

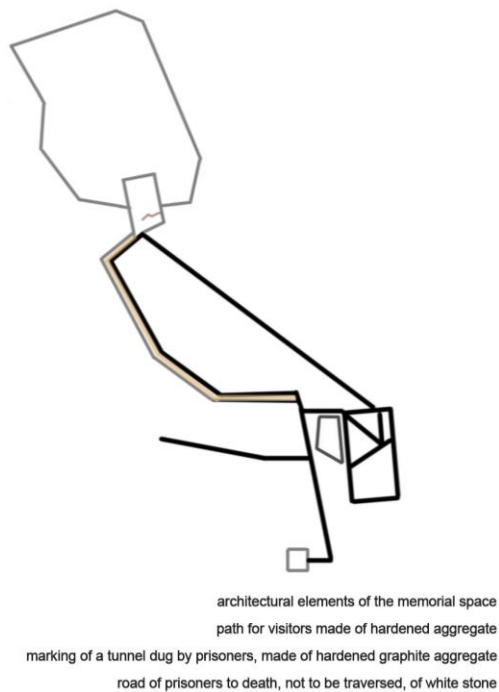

Fig. 3. Museum and Memorial Space in Sobibór. Commemoration project: Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz and Łukasz Mieszkowski. The author's graphic synthesis shows a diagram of the composition of the road and architectural elements.

Ryc. 3. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze. Projekt upamiętnienia: Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz i Łukasz Mieszkowski. Autorska synteza graficzna przedstawia schemat kompozycji drogi i elementów architektury.

In the entire composition of the Sobibór Memorial Space, the road serves as the main narrative axis. It is it, along with other superstructure elements - the wall, the fence, the lighting - that creates a space that not only enables the experience of history, but also encourages the symbolic ritual of remembrance. In this way, the memorial space becomes a place where history and the present can meet in dialogue, and the path becomes a tool for actively experiencing an encounter with the past (Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze 2023). The road as a superstructure of the space⁴, through its form, enables human interaction with the place, establishing a dialogue between the past and the present. A person entering this space becomes a participant, not just a passive observer. The spatial composition creates the conditions for this experience as if the visitor could take the last journey of the victims, albeit with due distance and respect (Błotnicka-Mazur, 2021) (Fig. 4.).

The most important point of the Sobibór Memorial Space remains the mass grave, considered by the author (Zabielska, Mysza, 2024) to be a monument - the main form of commemoration. It is around it that the entire spatial composition is organized (Majdanek, 2024). However, it is the road that becomes the axis that determines the layout and program of the entire memorial. At a certain point, it ceases to be a mere superstructure element - it gains the dimension of a memorial, where its form and content acquire meaning, and its function disappears (the road of prisoners to their deaths is deliberately not made available to visitors for traversing). This phenomenon requires in-depth study (Fig. 3.).

⁴ *Superstructure elements* - any additional spatial forms that support and complement the function of the monument, creating the landscape of the memorial space. Superstructure elements include roads and paths, furniture (benches, trash garbage cans), lighting, vegetation and other elements from the landscape architect's repertoire. They are intended both to emphasize the importance of the memorial and to allow viewers to be comfortable and reflective in this space. These elements frame the monument, creating its surroundings in a way that promotes contemplation, recollection and the reception of the message the monument carries.

Fig. 4. Museum and Memorial Space in Sobibór. Commemoration project: Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz and Łukasz Mieszkowski. Photos shows, from the left: the avenue commemorating the camp inmates with memorial stones, the course of the tunnel dug by the inmates, the road not intended to be traversed by visitors. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 4. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze. Projekt upamiętnienia: Marcin Urbanek, Piotr Michalewicz i Łukasz Mieszkowski. Zdjęcia pokazują kolejno od lewej: aleję upamiętniającą więźniów obozu z kamieniami upamiętniającymi, przebieg tunelu wykopanego przez więźniów, drogę nieprzeznaczoną do przemierzania przez odwiedzających. Źródło: K. Zabielska.

5.3. Museum and Memorial in Bełżec

Museum and Memorial in Bełżec commemorates the victims of the German extermination camp, which operated from 1942 to 1943, and is one of the key sites associated with Holocaust remembrance in Poland. The Bełżec camp, part of Operation Reinhard, was the site of the extermination of some 450,000 Jews, mostly from Poland, but also from other European countries (Buntman, 2008). After decades of neglect, a decision was made in the 1990s to create a commemoration that would pay tribute to the camp's victims in a dignified manner. The project, developed by the team of Andrzej Sołyga, Zdzisław Pidek and Marcin Roszczyk, was created as a result of an international competition in 1997, and its implementation culminated in the opening of the memorial space in 2004 (Teatrnn, 2024) (Fig. 5.).

The centerpiece of the project is a symbolic "The Road" that serves both a practical and symbolic function. It leads visitors from the entrance all the way to "The Wall of Death," the central element of the memorial space. The road is made of raw concrete, which symbolizes the permanence of the memory of the victims and the brutality of the extermination process (Young, 1994). The concrete material contrasts with the surrounding gravel, symbolizing the ashes of the victims. The irregular, stony surface of the road evokes the anonymity and mass death experienced by the camp's inmates (Pomnik i jego symbolika 2024) (Fig. 5.).

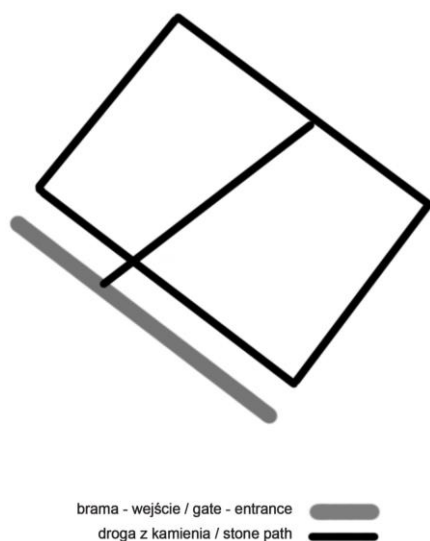

Fig. 5. Memorial Space in Belzec. Commemoration project: Andrzej Solyga, Zdzisław Pidek and Marcin Roszczyk. The author's graphic synthesis shows a diagram of the road's composition.

Ryc. 5. Miejsce Pamięci w Belżcu. Projekt upamiętnienia: Andrzej Solyga, Zdzisław Pidek i Marcin Roszczyk. Autorska synteza graficzna przedstawia schemat kompozycji drogi.

"The Road," leading from the "The Ramp" toward the "The Gap," symbolizes a crack in the ground that deepens through the rising walls, evoking the feeling of plunging ever deeper into the past. At the beginning of "The Rift" is a cast-iron slab in the shape of a Star of David, which marks the symbolic boundaries of the cemetery (Teatrnn, 2024). "The Rift" ends with a granite wall with a quote from the Book of Job: "Earth, hide not my blood, that my cry may not cease" (Job 16:18), which captures the helpless cry of the victims. Opposite it are stone tablets with the names symbolizing the murdered, which form the "Niche of the Ohel," a place of special contemplation and reflection (Pomnik i jego symbolika 2024) (Fig. 5.).

The road is designed as a narrow, gradually descending path, leading towards "The Wall of Death." The slow descent symbolizes the process of immersion into the history of the site and the tragedy that took place there. Passing through a narrow, dark corridor surrounded by high concrete walls, visitors feel isolation, loneliness and loss - feelings that correspond to the tragic experiences of Holocaust victims, isolated from the outside world. The narrowing perspective directs visitors' gaze toward "The Wall of Death." In this way, the road becomes not only a means of travel through the memorial site, but also a metaphor for the road to death that the victims of the camp walked (Young, 1994). The road passes through the area of the former mass graves, where the gray concrete contrasts with the chaotic, gravel-strewn surface, symbolizing the massiveness and chaos of death. Passing through this space is meant to evoke a physical and emotional experience, prompting visitors to reflect on the scale and brutality of the Holocaust (Pomnik i jego symbolika 2024) (Fig. 6.).

The road ends at the "Wall of Death," made of rusty metal plates that symbolize the destruction and irreversibility of the victims' fate. The moment of confrontation with the wall has a profound spiritual dimension, prompting one to stop and pay tribute to those murdered (Buntman, 2008) (Fig. 6.).

In accordance with the principles of Judaic tradition, mass graves were commemorated at the memorial site and marked as symbolic mass graves. The main entrance was located on the former railroad siding, where the "Ramp" begins, leading to the memorial site. Along this road there is a museum and a sculptural installation made of railroad sleepers, symbolizing the piles of bodies on which the corpses of the victims were burned (Theatrnn, 2024). This composition alludes to the brutal practices of the camp's crew, reminding us of the crimes committed in Belzec (Fig. 6).

Fig. 6. Memorial Space in Belzec. Commemoration project: Andrzej Solyga, Zdzisław Pidek and Marcin Roszczyk. Source: <https://www.belzec.eu/pl/page/upamietnienie/183>, (access: 09.03.2025).

Ryc. 6. Miejsce Pamięci w Belżcu. Projekt upamiętnienia: Andrzej Solyga, Zdzisław Pidek i Marcin Roszczyk. Źródło: <https://www.belzec.eu/pl/page/upamietnienie/183>, (data dostępu: 09.03.2025).

6. SUMMARY OF RESEARCH

Memorial spaces are built of many elements - monuments and superstructural elements, in which the memory of events and people is encoded. Superstructure elements include greenery, communication layout, furniture, fencing, lighting, water - all forms from the landscape architect's repertoire that serve to furnish the space. In this article, research is devoted to the road as an element that is particularly important in building the composition of a memorial site.

The road is present in 97 of the surveyed memorial places, indicating its widespread use as a key spatial expression (Fig. 7). In 83 cases, the roads have a looped character (Fig. 9), and in 71 there is a geometric composition (Fig. 8). This arrangement introduces order, harmonizing the memorial space and promoting order and visual balance. The geometry of the road can be seen as a form of "sacrum" - a temple in which every step of the visitor becomes a ritual. Roads, which are a communicative element, connect the main forms of commemoration - monuments and superstructured elements such as greenery, furniture and lighting. They act as a physical guide and a means of narration that engages the viewer in the story of history and emotions encoded in the memorial site. In a looped, often geometric form, the road becomes not only a route through the space, but also a symbolic experience, a process that allows the visitor to engage in deeper reflection and contemplation.

Path / Droga

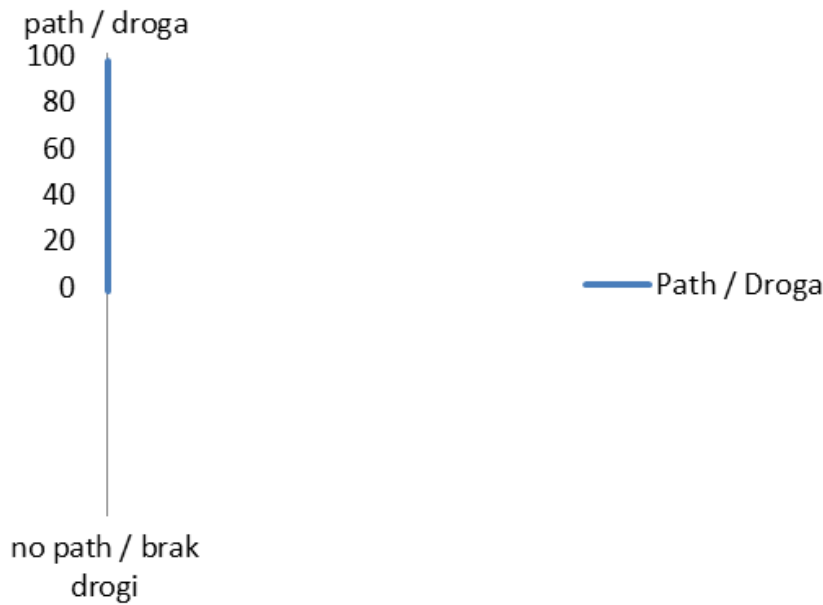

Fig. 7. Diagrams showing the results of the study in relation to the occurrence of the path at the memorial sites. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 7. Wykresy obrazujące wyniki badań względem występowania drogi w miejscach pamięci. Źródło: K. Zabielska.

Composition / Kompozycja

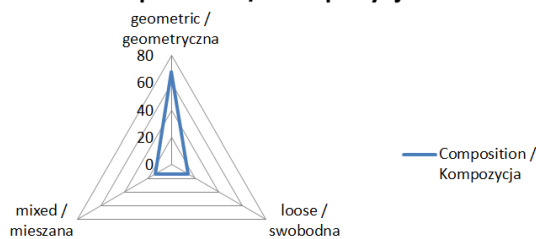

Fig. 8. Diagrams showing the results of the research in relation to the composition of the path at the memorial sites. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 8. Wykresy obrazujące wyniki badań względem kompozycji drogi w miejscach pamięci. Źródło: K. Zabielska.

Looping the path / Zapętlenie drogi

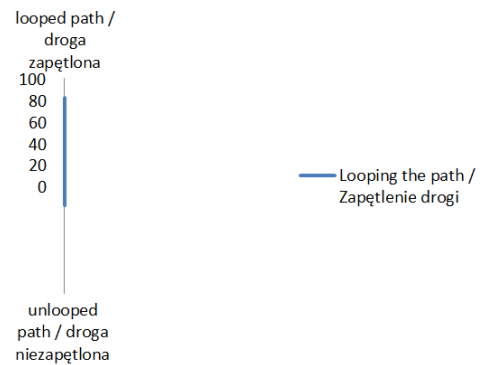

Fig. 9. Diagrams showing the results of the research in relation to the composition of the path at the memorial sites. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 9. Wykresy obrazujące wyniki badań względem kompozycji drogi w miejscach pamięci. Źródło: K. Zabielska.

The results of the study indicate that at memorial sites the road is most often made of concrete and stone (Fig. 10). The choice of these materials is not accidental, as they carry a strong symbolic meaning. They refer to durability and longevity, as Norberg-Schulz (1980) emphasized in his discussion of genius loci and analysis of symbolic spaces.

Materials / Materiały

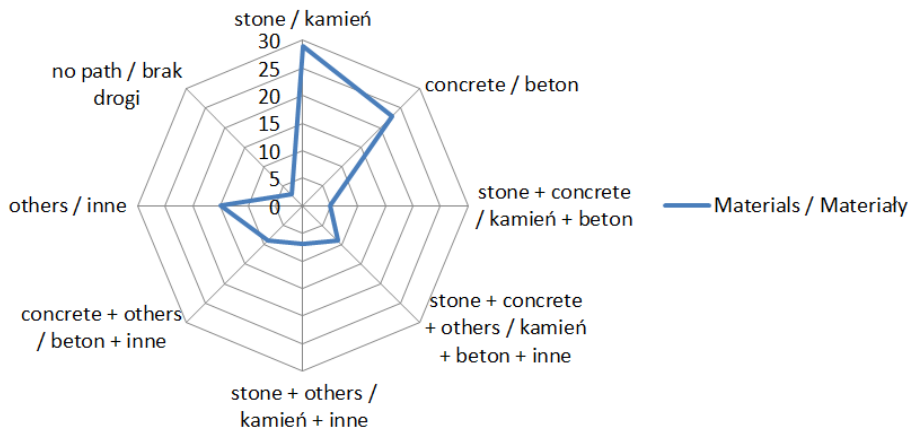

Fig. 10. Diagrams showing the results of the research in relation to the path materials at the memorial sites. Source: by K. Zabielska.

Ryc. 10. Wykresy obrazujące wyniki badań względem materii drogi w miejscach pamięci. Źródło: K. Zabielska.

7. CONCLUSIONS

Analyzing the role of roads in shaping space and their importance in the context of memorial sites, one should agree with theorists such as Goodchild (2008), Rylke (1995), Ciolek (1957), Bogdanowski (1978), Majdecki (2006), Gawryszewska (2006), Hobhouse (2020), Różanska (2008), who emphasize that the road, as an archetype in various cultures, not only enables movement, but also structures space, defining boundaries and organizing surroundings. As Izabela Myszka-Stąpór (2014) notes, roads organize space, leading visitors through different zones - interiors. It is a spatial dynamic that not only enables movement, but also influences the perception of history written in the place. It is worth emphasizing that roads in memorial spaces act as a key medium that shapes the experience of visitors, and their design takes into account both aesthetic and symbolic aspects. It is also important to agree with Michel de Certeau (1984), who sees walking as a form of "writing" space, which offers the possibility of giving meaning to memorial sites through the act of moving. This perspective underscores the importance of combining the utilitarian function with deeper, symbolic content, which can lead to a fuller experience of the narrative of space for users. It is true, as Urszula Forczek-Brataniec (2008) points out, that the road as an infrastructural element has the potential to shape views in motion, which is confirmed by the examples of memorial places described in detail in this article. In the landscape of contemporary memorial sites, the road can serve as a spatial narrative tool. Introducing rhythm through the alternation of open and closed spaces, curves and straight sections, is a technique that influences the user's perception of the space.

The road plays a key role in contemporary memorial places. It not only fulfils a compositional and utilitarian function, but also constitutes a carrier of symbolic meanings. It organises the space and is the canvass of the composition which, by delimiting the zones, creates a path leading to the central element of the commemoration - the monument, the carrier of ideas and symbols. In the extermination camps it takes on a special dimension, becoming a metaphor for the fate of the prisoners - their road to death. The examples of the Sobibór Memorial Space and Oskar Hansen's unrealised 'The Road' monument project show that the path can function not only as an element of space, but also as an independent monument. Its significance derives not only from the form itself, but also from the human involvement in the act of walking. It is the movement - the movement along the road or the lack of it - that gives it a commemorative dimension. The road acquires a memory-forming function through the presence or absence of those who follow it. These issues, however, require further research.

The results of the analyses confirm that walking in memorial places has a narrative function - it connects compositional elements and leads visitors through stages of reflection on history. This

can be interpreted in the context of Michel de Certeau's (1984) concept of walking as an act of 'writing' the space. Each step of the visitor becomes a symbolic act of participation in the history encoded in a place. The introduction of looped and geometric arrangements of paths has both a functional and symbolic meaning. Such spatial solutions can be linked to Bogdanowski's (1978) landscape theory, which emphasises the role of geometric composition in shaping the perception of a place. The orderly structure of the road reinforces the narrative.

The function and significance of a road can be significantly enhanced by the appropriate choice of architectural measures. The choice of materials from which the road is made - such as concrete, stone or gravel - influences the perception of the space. The choice of these materials is not random, as they carry a strong symbolic meaning, referring to durability and longevity. Norberg-Schulz (1980) emphasised these aspects in his reflections on *genius loci* and analyses of symbolic spaces. Referring to his concept, it can be argued that the matter of the road significantly influences the emotional perception of a place. The example of the Sobibór Memorial Space demonstrates that the substance of a road can inform a change in its function and meaning. The road intended for visitors is made of hardened gravel. Where the tunnel dug by the prisoners ran, the gravel has a graphite hue. The prisoners' road to death, which is not intended to be traversed by visitors, has been covered with white stone. Thus, where the function and significance of the road changes, so does its matter.

8. GUIDELINES FOR ROAD DESIGN AT HOLOCAUST PLACES OF REMEMBRANCE

The design of a pathway at memorial spaces requires consideration of many factors: functional, symbolic and aesthetic. Properly designed, it not only organises the space, but also becomes a carrier of symbolic meanings and enables visitors to experience the space. Based on the research carried out, guidelines for the design of the road at Holocaust places of remembrance were formulated:

1. The road should be designed with respect for the authenticity of the site. Its layout and material should reflect the historical context.
2. Paths should function as a canvass, a compositional framework, dictating the narrative, linking all elements of the space - both those with a commemorative function and super-structural elements such as greenery, lighting and small architecture.
3. A variety of road layouts can be used, e.g. looped and geometric ones, which introduce rhythm and harmony into the space. It is recommended to use geometrical layouts which organise the space and influence the perception of the place.
4. The layout of communication should allow a gradual building of reflection, experiencing the space through guiding visitors through the successive interiors, zones of commemoration in which the content is encoded.
5. The road at the memorial places should be made of durable materials. The use of stone, concrete and gravel is recommended.
6. The symbolic meaning and function of the road can be emphasised through the choice of materials. The colour scheme and texture of the pavement indicate the meaning encoded in the individual sections of the road (e.g. darker gravel as a symbol of an escape route or execution site, white stone as a death route and symbolic burial site). The differentiation of materials also helps to emphasise the different functions of the roads - e.g. a different material for paths that are not intended to be traversed.

DROGA JAKO ISTOTNY ELEMENT KOMPOZYCJI WSPÓŁCZESNYCH MIEJSC PAMIĘCI HOLOKAUSTU

1. WSTĘP

Pamięć o przeszłości stanowi fundamentalny element kształtujący społeczności, umożliwiając jednostkom identyfikację z określoną grupą i jej zakodowaną tożsamością (Margalit, 2023). Społeczeństwa trwają, a pamięć o przeszłości jest przekazywana z pokolenia na pokolenie (Gliwka, 2020, Connerton, 2012). Pamięć zapisywana jest w literaturze, malarstwie, rzeźbie, filmie, muzyce, a także w krajobrazie. Od wieków różnorodne formy w przestrzeni publicznej służą do upamiętnienia wydarzeń. Do tych form należą m.in. pomniki i miejsca pamięci (Drozdowski, De Nardi, Water-ton, 2018, Malinowska-Petelenz, Petelenz, 2010).

Jak pisze Katarzyna Zabielska (2024), definiując różnice między sposobami upamiętniania oraz wskazując, kiedy pomnik zaczyna być miejscem pamięci, istotne jest zbadanie, w jaki sposób pomnik oddziałuje na otaczające go elementy oraz jak te elementy współtworzą przestrzeń umożliwiającą interakcję z pomnikiem. Zamknięte w pomniku idee ożywają, gdy człowiek może nawiązać z nimi dialog, dzięki odpowiedniej organizacji przestrzeni. W myśl założeń, że droga w przestrzeni jest kanwą dla kompozycji pozostałych elementów (Myszka-Stąpór, 2014), autorka z perspektywy architekta krajobrazu postanowiła przeanalizować formy dróg we współczesnych miejscach pamięci. Celem niniejszej pracy jest próba zbadania rangi drogi jako istotnego elementu kompozycji współczesnych miejsc pamięci, co umożliwi opracowanie wytycznych do projektowania tych specyficznych przestrzeni. Droga w miejscach upamiętnienia nie pełni jedynie roli komunikacyjnej – jej symbolika odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu emocji i doświadczeń odwiedzających. Aby w pełni zrozumieć znaczenie drogi w miejscach pamięci, należy najpierw przeanalizować jej funkcje i głębokie warstwy symboliczne, które zakorzenione są w języku, kulturze oraz historii.

1.1. Problem badawczy i cel pracy

Droga pełni wiele nieoczywistych funkcji, wykraczających poza jej podstawową funkcję komunikacyjną. Wielu badaczy analizuje ją jako archetyp (Goodchild, 2008; Myszka-Stąpór, 2014; Myszka, Augustyniak, 2022). Autorka skupiła się na jej znaczeniu w kontekście miejsc pamięci. Wcześniejsze badania nad miejscami pamięci (Zabielska, Myszka, 2024) ujawniły istotne zależności, które stanowią punkt wyjścia do dalszych analiz. Obserwacja oraz analiza współczesnych miejsc upamiętnienia, wskazują, że droga stanowi stały i istotny element tych przestrzeni. Wpływa na całościową kompozycję przestrzeni, a także na jej odbiór i interpretację przez odwiedzających. Aby precyzyjnie określić problem badawczy, należy odpowiedzieć na następujące pytania:

- Jaka jest kompozycja miejsca pamięci przy założeniu, że to droga jest tam elementem krystalizującym?
- Jak jest budowana droga w miejscach pamięci formalnie i kompozycyjnie oraz jak i kiedy zmienia się jej substancja⁵?

Celem niniejszej pracy jest określenie rangi drogi w miejscach pamięci oraz jej roli w budowaniu przestrzeni. Praca skupia się na analizie, w jaki sposób droga kształtuje kompozycję tych miejsc, a także wpływa na zapisaną w nich treść. Dalsze badania pozwolą na opracowanie wytycznych do projektowania tych przestrzeni.

Zgodnie z badaniami Izabeli Myszk-Stąpór (2014), droga pełni funkcję konstrukcyjną, tworząc podstawę, na której opierają się różne elementy kompozycyjne i symboliczne, takie jak pomniki, instalacje czy miejsca refleksji. Droga w tych przestrzeniach staje się narzędziem, które organizuje ruch i nadaje sens różnym częściom miejsca, przyczyniając się do kształtowania całościowego odbioru. Znaczenie drogi można analizować nie tylko w kontekście symbolicznym, jako nośnik

⁵ Termin „substancja” w niniejszym kontekście odnosi się do materialnej struktury drogi, czyli rodzaju i charakterystyki użytych materiałów budowlanych, takich jak kamień, beton, cegła czy asfalt. Zmiany substancji mogą następować w związku ze zmianą funkcji i znaczenia drogi, odzwierciedlającą zakodowane w niej treści symboliczne.

kulturowych treści, ale także w ujęciu funkcjonalnym, co jest szczególnie widoczne w procesie projektowania współczesnych miejsc pamięci (Zachariasz, 2012). Jan Rylke (2017) w swoich rozważaniach na temat projektowania przestrzeni podkreśla, że droga powinna być pierwszym elementem brany pod uwagę przy tworzeniu układu miejsca. Rozróżnienie między główną drogą a ścieżkami do spacerowania nadaje przestrzeni właściwy rytm i strukturalizuje ją, co dowodzi istotnej roli drogi w kształtowaniu zarówno kompozycji, jak i treści miejsc pamięci.

2. DROGA W KOMPOZYCJI MIEJSCA PAMIĘCI

Droga nie tylko umożliwia przemieszczanie się, ale również strukturalizuje przestrzeń. Prowadzi do konkretnych miejsc i stref, tworząc osnowę, która organizuje otoczenie (Goodchild, 2008). Buduje kompozycję przestrzeni oraz łączy jej funkcjonalne strefy. Nadaje rangę pozostałym elementom, może również definiować granice różnych przestrzeni (Myszka-Stąpór, 2014). Historycy sztuki i urbanistyki, analizując przemiany formy, funkcji i treści różnych elementów przestrzeni, wiele uwagi poświęcają drodze jako kanwie kompozycyjnej. W tej kwestii można wymienić licznych teoretyków, którzy zajmowali się badaniem dróg z perspektywy przestrzeni publicznej: Ciołek (1957), Bogdanowski (1978), Majdecki (2006) Gawryszewska (2006), Hobhouse (2020), Różańska (2008). Omawiają oni symbole oraz treści zapisane w drodze, w tym Majdecka - Strzeżek (2008) oraz Szafrąńska (1998, 2011). Jan Rylke (1995) w swoich rozważaniach o tajemnicach przestrzeni zwraca uwagę na drogi i ścieżki oraz ich układ. Droga w jego ujęciu jest archetypem rozpoznawalnym we wszystkich kulturach, w czasie i przestrzeni. Z jednej strony odnosi się do znaczeń materialnych, z drugiej – przypisuje się jej szereg metaforycznych treści, które odwołują się do wartości wyższych, metafizycznych. Droga buduje kompozycję przestrzeni, a od jej formy i zróżnicowania zależy, jaki charakter dana przestrzeń prezentuje (Treib, 2011). Możliwe jest wyeksponowanie stylu i treści za pomocą układu dróg, dopełnionego przez takie elementy jak zieleń, architektura czy instalacje, które w przestrzeniach publicznych pełnią funkcje wyrazu (Myszka-Stąpór, 2017, Gawryszewska, Myszka-Stąpór, Herman, Rylke, 2018). Zatem można postawić tezę, iż droga jest pierwotnie najistotniejszym elementem budującym formę, a co za tym idzie, treść przestrzeni publicznej.

Urszula Forczek-Brataniec (2008) omawia rolę drogi jako medium dynamicznego postrzegania krajobrazu, co ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia współczesnych miejsc pamięci. Autorka zwraca uwagę na to, jak droga nie tylko łączy przestrzenie fizyczne, ale również pozwala na kształtowanie pamięci w ruchu, kiedy elementy otoczenia są postrzegane w kontekście nieustannej zmiany i przemieszczania się. Tego rodzaju percepcja pozwala na refleksję nad znaczeniem miejsc pamięci w dynamicznej przestrzeni, gdzie doświadczenie użytkownika drogi jest złożone, a pamięć kształtowana przez zmieniający się krajobraz. Dla współczesnych miejsc pamięci droga staje się nie tylko elementem infrastrukturalnym, ale również kluczowym nośnikiem doświadczeń i emocji, które mogą wzmocnić znaczenie historycznych przestrzeni i wydarzeń (Zachariasz, 2012).

Droga w przestrzeni współczesnych miejsc pamięci organizuje przestrzeń, prowadząc odwiedzających przez różne strefy refleksji i kontemplacji (Tanović, 2019). Podobnie jak w ogrodzie, droga w miejscach pamięci strukturalizuje przestrzeń, wyznacza ścieżki do poszczególnych miejsc, takich jak pomniki, instalacje czy miejsca dedykowane modlitwie i zadumie. Jest ona rdzeniem, który łączy te różnorodne elementy, nadając im znaczenie i spójność w odbiorze. Droga pozwala nie tylko przemieszczać się, ale także prowadzi odwiedzających przez narrację pamięci, nadając rytm doświadczeniu przestrzeni (Myszka-Stąpór, 2014). Droga, jako istotny element kompozycyjny miejsc pamięci, nadaje kształt przestrzeni, porządkuje ją i daje odwiedzającym możliwość zrozumienia i przeżycia historii na nowo.

W krajobrazie współczesnych miejsc pamięci droga może służyć jako narzędzie narracji przestrzennej. Wprowadzanie rytmu przez naprzemienność otwartych i zamkniętych przestrzeni, zakrętów i prostych odcinków, jest techniką, która wpływa na percepcję przestrzeni przez użytkownika (Stevens, Franck, 2016). Droga prowadząca przez Pomnik Holokaustu w Berlinie autorstwa Petera Eisenmana jest tego przykładem. Struktura pomnika zbudowana z betonowych bloków o różnej

wysokości symbolizuje labirynt i prowadzi odwiedzających w metaforycznej podróży przez historię i pamięć o ofiarach Zagłady (Young, 2003). Eisenman wykorzystał drogę jako element wpływający na percepcję czasu, przestrzeni i emocji, co nadało pomnikowi rytualny charakter. Droga staje się przestrzenią kontemplacji, umożliwiającą osobiste i zbiorowe zanurzenie się w pamięci. W kontekście krajobrazu refleksja nad przeszłością odbywa się poprzez doświadczenie przestrzeni, w której droga pełni rolę przewodnika. Podobną rolę układ komunikacji odgrywa w Pink Triangle Park w San Francisco. Centralnym elementem założenia jest układ 15 pylonów wykonanych z granitu, w które wkomponowano różowe trójkąty z kwarcu. Samo słowo „pylon” wywodzi się z architektury starożytnego Egiptu, gdzie oznaczało monumentalną bramę prowadzącą do świątyni. Poszczególne pylony łączą się, tworząc większy trójkąt, przez który poprowadzona jest ścieżka. Projekt Pink Triangle Park powstał z inicjatywy artystów Roberta Bruce'a i Susan Martin, którzy podjęli się wyzwania stworzenia miejsca pamięci, oddającego hołd osobom homoseksualnym prześladowanym w nazistowskich Niemczech. Trasa prowadząca przez park nie tylko umożliwia zwiedzanie, lecz także nadaje narracyjny rytm przestrzeni – odwiedzający poruszają się pomiędzy elementami pomnika, stopniowo odkrywając jego znaczenie (Pink Triangle Memorial, 2025).

Kontemplacyjna rola drogi może być również potęgowana poprzez specyficzne środki architektoniczne. Minimalistyczna kompozycja krajobrazu, prostota form, materiały o symbolicznej wymowie (np. beton, kamień, metal) mogą intensyfikować doświadczenie użytkownika. Tadao Ando w projekcie drogi w Church of the Light w Ibaraki w Japonii użył surowych, minimalistycznych form, które, poprzez grę światła i cienia, tworzą atmosferę sprzyjającą kontemplacji (Ando, 1984).

Droga, będąca przestrzenią przemieszczania się, jest również nośnikiem znaczeń (Treib, 2011). Michel de Certeau (1984) zauważa, że chodzenie po mieście, a w kontekście niniejszej pracy – po miejscach pamięci, to forma "pisanie" przestrzeni, nadawania jej nowych znaczeń poprzez akt przemieszczania się. Podobne rozważania podejmuje Yi-Fu Tuan (1977), twierdząc, że droga tworzy więź między człowiekiem a miejscem, umożliwiając proces zapamiętywania i przypominania.

Współczesne projektowanie dróg w miejscach pamięci coraz częściej łączy aspekty estetyczne, funkcjonalne i symboliczne, tworząc przestrzenie, które mogą służyć zarówno jako narzędzia edukacyjne, jak i przestrzenie głębokiej refleksji. W krajobrazach miejsc pamięci droga staje się medium narracyjnym, którym można oddziaływać na emocje i świadomość użytkowników (Stevens, Franck, 2016). Kluczowe staje się tutaj umiejętne balansowanie między formą a treścią, tak aby droga nie tylko spełniała funkcje użytkowe, ale również budowała odpowiednią atmosferę do refleksji nad przeszłością (Tanović, 2019).

3. SYMBOLIKA DROGI. DROGA JAKO ŚCIEŻKA RYTUAŁU I KONTEMPLACJI

Droga, jako motyw symboliczny, odgrywa fundamentalną rolę w wielu kulturach, systemach wierzeń i literaturze. Od zarania dziejów człowiek postrzegał drogę nie tylko jako element przestrzeni fizycznej, ale także jako metaforę życia, przejścia, transformacji, duchowego poszukiwania i odkrywania (Tzu, 2018, Ożóg, 2011). W wielu kontekstach droga staje się przestrzenią, w której dokonują się zmiany, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i społecznym. Symbolika drogi łączy się z doświadczeniem podróży, przemieszczania się nie tylko w sensie fizycznym, ale także duchowym i intelektualnym (Harvey, 2012).

Droga może być postrzegana jako narzędzie terapeutyczne, które umożliwia kontemplację i introspekcję, sprzyjając procesowi uzdrawiania wewnętrznego. Przemieszczanie się po przestrzeni pełnej symboli, staje się sposobem na uporządkowanie myśli i emocji związanych z trudnymi doświadczeniami (Campbell, 2008). Symbolika drogi ma charakter dualny – z jednej strony odnosi się do materialnych aspektów życia, a z drugiej do głębszych, metafizycznych wartości (Ożóg, 2011). W wymiarze materialnym, droga porządkuje przestrzeń, prowadzi przez nią, wyznacza granice i organizuje funkcje (Myszka-Stąpór, 2014). W wymiarze duchowym i terapeutycznym droga oznacza proces, transformację, trudną do wyobrażenia podróż przez czas i emocje, której celem jest zrozumienie, ukojenie i duchowa odnowa (Eliade, 1959). W kontekście miejsc pamięci, droga staje się przestrzenią symboliczną, w której te dwa wymiary – materialny i metafizyczny – łączą się w jedno.

4. METODY I MATERIAŁY

Autorka podjęła się szczegółowej analizy roli drogi w miejscach pamięci, z zamiarem określenia jej znaczenia w kształtowaniu ogólnej kompozycji tych przestrzeni. Jest to kluczowe zagadnienie z punktu widzenia architektury krajobrazu, ponieważ forma drogi może być symboliczna, a także wpływać na odbiór oraz sposób użytkowania. Zrozumienie symboliki i języka miejsc upamiętniania jest istotne zarówno dla ich projektowania, jak i późniejszej interpretacji przez odwiedzających. W związku z tym zachodzi potrzeba zbadania, jakie czynniki wpływają na odbiór tych miejsc oraz jakie elementy kompozycyjne, takie jak układ dróg, mogą decydować o ich społecznym znaczeniu. Badania autorki zostały wpisane w metodologiczny schemat badawczy architekta krajobrazu, co pozwala na pogłębioną analizę zarówno estetycznych, jak i funkcjonalnych aspektów projektowania miejsc pamięci, z uwzględnieniem ich historycznego, symbolicznego i społecznego kontekstu.

Schemat metodyki:

- Atrybucja dzieła
- Lokalizacja i kontekst krajobrazowy
- Kompozycja drogi
- Materia drogi
- Znaczenie
- Dyskurs społeczny

Metodyka badań zastosowana przez autorkę opierała się na analizie formy drogi w miejscach pamięci z uwzględnieniem dwóch kluczowych aspektów: kompozycji oraz materii⁶. Taka wieloaspektowa analiza pozwoliła na dogłębną ocenę, w jaki sposób te elementy wpływają na odbiór przestrzeni pamięci przez odwiedzających oraz na jej społeczne funkcjonowanie. Kategorie kompozycji i formy były klasyfikowane według metodologii stosowanej w analizie przestrzeni ogrodowych (Myszka-Stąpór, 2014; Myszka, Augustyniak, 2022).

W ramach zastosowanej metody badawczej autorka zgromadziła materiały, dokonała ich tematykacji oraz analizowała granice między pomnikiem a miejscem pamięci. Spośród setki przykładów wybrała trzy, które zostały szczegółowo omówione w niniejszym artykule. Są to: niezrealizowany projekt upamiętnienia „Droga” autorstwa Oskara Hansena w Oświęcimiu, Miejsce Pamięci w Sobiborze oraz Miejsce Pamięci w Bełżcu. Wszystkie te obiekty łączy wspólny temat – Holokaust, będący kluczowym kontekstem dla ich powstania, oraz fakt, że są one upamiętnieniami ofiar obozów zagłady. Kolejnym istotnym czynnikiem łączącym analizowane miejsca jest ich usytuowanie na terenie Polski, która w czasie II wojny światowej była obszarem działania nazistowskiej maszyny eksterminacji.

4.1. Kompozycja drogi

Analiza kompozycji drogi odnosiła się do jej formy przestrzennej i schematów układu, które odgrywają istotną rolę w organizacji przestrzeni. Badane były cztery główne rodzaje kompozycji:

- **Geometryczna** - droga o ściśle określonym, regularnym układzie, np. proste linie, kąty proste, symetria.
- **Swobodna** - droga o nieregularnym, organicznym przebiegu, dostosowana do naturalnych uwarunkowań terenu. Swobodna kompozycja drogi odnosi się do bardziej płynnych, naturalnych form, które mogą wprowadzać poczucie harmonii z otoczeniem.
- **Nieokreślona** - droga bez wyraźnie zdefiniowanego przebiegu, mogąca rozmywać się w otaczającej przestrzeni, brak wyraźnych granic, brak możliwości jednoznacznego przyporządkowania jej do którejś z wyżej wymienionych kategorii.
- **Zapętłona** – autorka określiła ten układ jako „zapętlenie”, ponieważ trudno jest wskazać wyraźny moment rozpoczęcia i zakończenia w kompozycji. Uczestnictwo w tym procesie może

⁶ Pojęcie „materia” w kontekście niniejszej analizy odnosi się do materialnego aspektu drogi, obejmującego rodzaj i właściwości użytych materiałów, takich jak kamień, beton, żwir czy asfalt, które wpływają zarówno na estetykę, jak i percepcję przestrzeni pamięci.

rozpocząć się i zakończyć w dowolnym momencie, a całość tworzy swoisty cykl. Termin „zapętlenie” odnosi się jednak do relacji człowieka z tą przestrzenią, nadając jej specyficzny charakter – człowiek kontemplujący może w każdym momencie włączyć się w ten cykl, a następnie równie łatwo go opuścić, co podkreśla płynność i ciągłość tego doświadczenia.

4.2. Materia drogi

Drugim istotnym aspektem analizy była materia drogi, czyli substancja, z której została ona wykonana. Wybór materiału wpływa zarówno na estetykę, jak i na zmysłowe doświadczenie przestrzeni, a także na praktyczne aspekty użytkowania. Badane były drogi wykonane z następujących materiałów:

- Kamień
- Piasek
- Asfalt
- Beton
- Żwir

Autorka przeprowadziła systematyczną analizę przypadków, uwzględniając zarówno znane, jak i mniej popularne miejsca pamięci. Każda z dróg była badana pod kątem układu kompozycyjnego oraz materiałowego, a wyniki były porównywane, aby zidentyfikować związki między formą drogi a treścią. Kluczowe było zrozumienie, w jaki sposób te dwa czynniki współtworzą narrację przestrzeni i wpływają na społeczne funkcjonowanie miejsc pamięci.

5. WYNIKI BADAŃ

5.1. Pomnik „Droga” w Oświęcimiu

Pomimo że Pomnik „Droga” w Oświęcimiu pozostał niezrealizowany, jego założenia projektowe mają kluczowe znaczenie dla rozważań nad formą, funkcją i znaczeniem drogi w przestrzeniach pamięci. Projekt autorstwa Oskara Hansena, powstały we współpracy z Zofią Hansen, Jerzym Jarnuszkiewiczem i Lechem Kunką, był odpowiedzią na konkurs z 1957 roku na upamiętnienie ofiar Auschwitz. Hansen zastosował tu swoją koncepcję „Formy Otwartej”, proponując przestrzeń interakcji i doświadczenia osobistego zamiast monumentalnego obiektu (Hansen, 2005). Pomnik przybrał formę prostej betonowej drogi symbolizującej tragiczną ścieżkę, którą przeszli więźniowie obozu. Pomysł ten wyróżniał się nowatorskim podejściem do upamiętniania, akcentując przestrzeń pamięci jako miejsce refleksji i dialogu, a nie jedynie biernej obserwacji (Culture, 2019) (Ryc. 1.).

Centralnym elementem pomnika była minimalistyczna, surowa droga z betonu, symbolizująca zarówno trasę więźniów prowadzonych na śmierć, jak i „przekreślenie” – metaforyczny wyraz sprzeciwu wobec Holokaustu i ostrzeżenie na przyszłość. Droga, wytyczona pod kątem 45 stopni względem historycznej osi obozu Auschwitz-Birkenau, miała także odzwierciedlać brutalność i bezwzględność nazistowskiego systemu zagłady, przywołując poprzez prostą linię nieodwracalność tego doświadczenia. Końcowy punkt drogi, w okolicach krematorium II, miał zawierać urnę z prochami ofiar – symboliczny cel tej podróży pamięci (Miejsce, 2017) (Ryc. 1.).

Pierwotna wersja projektu zakładała monumentalną „Płyte” obejmującą teren krematoriów i torów kolejowych, jako czarną, prostokątną strukturę, jednak twórcy ostatecznie z niej zrezygnowali, uznając ją za zbyt „ołtarzową” i nieadekwatną do doświadczeń więźniów Auschwitz (MIEJSCE, 2017). W zamian Hansen zaproponował pomnik w formie „Drogi” – ścieżki pamięci, która zamiast wywoływać heroiczny patos, miała wzbudzać refleksję i wrażenie sprzeciwu wobec możliwości powtórzenia tego rodzaju tragedii (Springer, 2022) (Ryc. 1.).

Projekt Hansena zakładał, że zwiedzający staną się współuczestnikami tej przestrzeni, poprzez symboliczne przejście „drogą śmierci”, którą podążali więźniowie. Pomnik został zaplanowany jako ścieżka pamięci, nieco podniesiona ponad poziom ziemi, która oddzielałaby „świat zewnętrzny” od „świata pamięci”. Ta fizyczna droga miała angażować odwiedzających, skłaniając ich do osobistej

refleksji nad losem ofiar obozu. W planie włączono też ruiny obozowe, takie jak pozostałości krematoriów, które miały być zatopione w powierzchni asfaltu, aby umożliwić symboliczną interakcję ze śladami przeszłości (Culture, 2019) (Ryc. 2.).

Choć projekt Hansena nie został zrealizowany – odrzucono go jako zbyt abstrakcyjny i nieadekwatnie monumentalny w oczach ówczesnych władz PRL – jego koncepcja wywołała istotną dyskusję o architekturze miejsc pamięci. Hansen pokazał, że upamiętnienie może wykraczać poza tradycyjny monumentalizm, kierując się ku procesualnej, minimalistycznej formie, która angażuje odbiorców na poziomie emocjonalnym i intelektualnym. Jego wizja „Drogi” stała się ważnym punktem odniesienia dla nowoczesnych interpretacji miejsc pamięci, jako subtelny, ale głęboko sugestywny projekt oddający cześć przeszłości (Springer, 2022) (Ryc. 2.).

Droga w projekcie Hansena jest główną formą upamiętnienia, sama w sobie pełni rolę pomnika, ale dzięki swojej funkcji – umożliwiającej chodzenie i interakcję odwiedzających z przestrzenią – staje się również elementem nadbudowanym. To zagadnienie wymaga jednak przeprowadzenia oddzielnych badań (Ryc. 2.).

5.2. Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze

Po zakończeniu II wojny światowej, przez blisko dwie dekady historia Sobiboru została niemal zapomniana. Pierwsza koncepcja upamiętnienia powstała w latach 60. XX wieku, opracowana przez inżyniera Romualda Dylewskiego. W 1965 roku na terenie byłego obozu odsłonięto pomnik autorstwa Mieczysława Weltera, który przedstawiał postać kobiety z dzieckiem przy kolumnie symbolizującej komory gazowe. Wzniesiono również kopiec w miejscu, gdzie palono i zakopywano ciała ofiar. Jednak pierwotne upamiętnienie zawierało błędne informacje, że w Sobiborze zginęło 250 000 radzieckich jeńców wojennych (Archinea, 2013). Dopiero w 1993 roku, podczas obchodów 50. rocznicy powstania więźniów Sobiboru, otwarto Muzeum Byłego Obozu Zagłady i wprowadzono nową tablicę, która precyzyjnie określała, że w obozie zamordowano około 250 000 Żydów (Błotnicka-Mazur, 2021).

W 2003 roku powstała inicjatywa stworzenia "Alei Pamięci", która miała na celu upamiętnienie ofiar obozu poprzez umieszczenie kamieni z nazwiskami zamordowanych, ułożonych wzdłuż alei. W 2013 roku ogłoszono międzynarodowy konkurs na nową koncepcję miejsca pamięci. Ostatecznie wybrano projekt autorstwa trzech polskich architektów: Marcina Urbanka, Piotra Michalewicza i Łukasza Mieszkowskiego. Ich projekt przewidywał nowoczesne podejście do upamiętnienia, obejmujące zarówno stworzenie muzeum, jak i kompleksowe zagospodarowanie terenu obozu (Archinea, 2013). Prace nad realizacją rozpoczęto w 2015 roku, a nowa aranżacja miejsca pamięci została ukończona w październiku 2023 roku⁷ (Ryc. 3.).

Jednym z kluczowych założeń projektu było stworzenie przestrzeni, która umożliwia odwiedzającym nie tylko bierne uczestnictwo w pamięci, ale także aktywne doświadczanie historii miejsca. Głównym elementem budującym narrację przestrzeni jest droga o kompozycji geometrycznej, która jest zapętlona - przebiega od rampy kolejowej, do zabudowań obozu, aż po masową mogiłę otoczoną nieregularnym, geometrycznym ogrodzeniem, umożliwia ciągłe spacerowanie po całej przestrzeni upamiętnienia (Majdanek 2024). Betonowy mur prowadzi od budynku muzeum do miejsca masowych grobów, które zostały wybrukowane białymi kamieniami. Aleja Pamięci, wcześniej ogrodzona, przeszła zmiany. Kamienie pamięci z nazwiskami ofiar zostały przeniesione w nową lokalizację, tworząc ścieżkę pamięci. Betonowy mur, wznoszący się jako bariera, ma oddzielać teren masowych grobów i wyznaczać szlak prowadzący do komory gazowej (Archinea 2013). Białymi kamieniami są upamiętnione także mury komór gazowych oraz baraku fryzjerskiego. Podobnie, tylko bez użycia białych kamieni, a samym rysunkiem w utwardzonej żwirowej nawierzchni, oznaczone zostało symbolicznie miejsce przebiegu tunelu, który wykopali więźniowie, podejmując próbę ucieczki oraz miejsce, gdzie 14 października 1943 roku nastąpił wybuch powstania (Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze 2023) (Ryc. 3.).

⁷ Informacja pozyskana w biurze informacji w Muzeum i Miejscu Pamięci w Sobiborze 24 sierpnia 2024 roku.

Upamiętnienie znajduje się bezpośrednio w miejscu tragedii. Choć początkowo pamięć ofiar została uczczona w formie pomnika, ta forma upamiętnienia okazała się niewystarczająca (Błotnicka-Mazur, 2021). Konieczne okazało się nadbudowanie elementów funkcjonalnych. Powstała więc koncepcja miejsca pamięci, które wykorzystuje elementy z repertuaru architekta krajobrazu, pozwalając na interakcję człowieka z przestrzenią, rozciągając formę upamiętnienia na krajobraz i nadając tej przestrzeni cechy miejsca. Miejsce pamięci poprzez swoją narrację dyktowaną przez formę elementów nadbudowanych pokazuje całą drogę więźniów idących na śmierć, umożliwia doświadczenie tej drogi użytkownikowi (Myszka, Zabielska, 2024) (Ryc. 3.).

Droga prowadząca do komory gazowej została symbolicznie włączona do strefy poświęconej zmarłym poprzez wyznaczenie jej przebiegu betonowym murem. Jednakże, jak podkreślają autorzy koncepcji upamiętnienia, to nie jest szlak przeznaczony do przemierzania. Wizja, by współcześni zwiedzający odtwarzali ostatnią drogę ofiar Zagłady, wydaje się nieetyczna. Zgodnie z żydowską tradycją, chodnik przy cmentarzu jest przeznaczony wyłącznie dla zmarłych, dlatego w bezpośrednim sąsiedztwie muru nie ma ścieżki. Wijąca się w oddaleniu jasnoszara ściana, biegnąca pośród drzew, ukazuje zarówno historyczny przebieg drogi, jak i wymaga od odwiedzających zachowania dystansu i szacunku. Aleja pokryta białym kamieniem spotyka się z murem na placu, który otacza masowy grób i miejsce, gdzie kiedyś stała komora gazowa (Archinea 2013) (Ryc. 4.).

W całej kompozycji Miejsca Pamięci w Sobiborze droga pełni funkcję głównej osi narracyjnej. To ona, wraz z innymi nadbudowanymi elementami – murem, ogrodzeniem, oświetleniem – tworzy przestrzeń, która nie tylko umożliwia doświadczenie historii, ale także zachęca do odbycia symbolicznego rytuału pamięci. Dzięki temu, miejsce pamięci staje się przestrzenią, w której historia i teraźniejszość mogą się spotkać w dialogu, a droga staje się narzędziem do aktywnego przeżycia spotkania z przeszłością (Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze 2023). Droga jako nadbudowany element przestrzeni⁸, poprzez swoją formę, umożliwia interakcję człowieka z miejscem, nawiązując dialog między przeszłością a teraźniejszością. Człowiek wkraczający w tę przestrzeń staje się uczestnikiem, a nie jedynie biernym obserwatorem. Kompozycja przestrzenna stwarza warunki do przeżycia tego doświadczenia jakby odwiedzający mógł odbyć ostatnią drogę ofiar, choć z zachowaniem należytego dystansu i szacunku (Błotnicka-Mazur, 2021) (Ryc. 4.).

Najważniejszym punktem przestrzeni Miejsca Pamięci w Sobiborze pozostaje masowa mogiła, uznana przez autorkę (Zabielska, Myszka, 2024) za pomnik – główną formę upamiętnienia. To wokół niej organizuje się cała kompozycja przestrzenna (Majdanek, 2024). Jednak to droga staje się osią, która wyznacza układ i program całego miejsca pamięci. W pewnym momencie przestaje być jedynie elementem nadbudowanym – zyskuje wymiar pomnika, tam gdzie jej forma i treść nabierają znaczenia, a funkcja zanika (droga więźniów na śmierć celowo nie jest udostępniona zwiedzającym do przemierzania). Ten fenomen wymaga pogłębionego zbadania (Ryc. 3.).

5.3. Muzeum i Miejsce Pamięci w Bełżcu

Miejsce Pamięci w Bełżcu upamiętnia ofiary niemieckiego obozu zagłady, który funkcjonował w latach 1942–1943, będąc jednym z kluczowych miejsc związanych z pamięcią o Holokauście w Polsce. Obóz w Bełżcu, będący częścią operacji „Reinhard”, był miejscem eksterminacji około 450 tysięcy Żydów, głównie z Polski, ale także z innych krajów Europy (Buntman, 2008). Po dekadach zaniedbania, w latach 90. XX wieku zapadła decyzja o stworzeniu upamiętnienia, które w godny sposób oddałoby hołd ofiarom obozu. Projekt opracowany przez zespół Andrzeja Sołygi, Zdzisława Pidka i Marcina Roszczyka powstał w wyniku międzynarodowego konkursu w 1997 roku, a jego realizacja zakończyła się otwarciem miejsca pamięci w 2004 roku (Teatrnn, 2024) (Ryc. 5.).

⁸ *Elementy nadbudowane* wszelkie dodatkowe formy przestrzenne, które wspierają i uzupełniają funkcję pomnika, tworząc krajobraz miejsca pamięci. Do elementów nadbudowanych zalicza się drogi i ścieżki, meble (ławki, kosze na śmieci), oświetlenie, roślinność oraz inne elementy z repertuaru architekta krajobrazu. Mają one za zadanie zarówno podkreślić znaczenie pomnika, jak i umożliwić odbiorcom komfortowe oraz refleksyjne przebywanie w tej przestrzeni. Elementy te stanowią ramę dla pomnika, kreując jego otoczenie w sposób, który sprzyja kontemplacji, wspomnieniu oraz odbiorowi przekazu, jaki niesie pomnik.

Głównym elementem projektu jest symboliczna „Droga”, która pełni zarówno funkcję praktyczną, jak i symboliczną. Prowadzi ona odwiedzających od wejścia aż do „Ściany Śmierci” – centralnego elementu upamiętnienia. Droga wykonana jest z surowego betonu, co symbolizuje trwałość pamięci o ofiarach oraz brutalność procesu zagłady (Young, 1994). Betonowy materiał kontrastuje z otaczającym ją żwirem, symbolizującym prochy ofiar. Nieregularna, kamienista powierzchnia drogi przywodzi na myśl anonimowość i masowość śmierci, której doświadczyli więźniowie obozu (Pomnik i jego symbolika 2024) (Ryc. 5).

„Droga”, prowadząca z „Rampy” w kierunku „Szczeliny”, symbolizuje pęknięcie w ziemi, które pogłębia się poprzez wznoszące się ściany, wywołując uczucie coraz głębszego zanurzania się w przeszłości. Na początku „Szczeliny” znajduje się żeliwna płyta w kształcie gwiazdy Dawida, która wyznacza symboliczne granice cmentarza (Teatrnn, 2024). „Szczelina” kończy się granitową ścianą z cytatem z Księgi Hioba: „Ziemio, nie kryj mojej krwi, iżby mój krzyk nie ustawał” (Hi 16,18), który oddaje bezsilny krzyk ofiar. Naprzeciw niej znajdują się kamienne tablice z imionami symbolizującymi zamordowanych, które tworzą „Niszę Ohel” – miejsce szczególnej kontemplacji i refleksji (Pomnik i jego symbolika 2024) (Ryc. 5).

Droga zaprojektowana jest jako wąska, stopniowo opadająca ścieżka, prowadząca w kierunku „Ściany Śmierci”. Powolne zejście symbolizuje proces zanurzania się w historię tego miejsca i tragedii, jaka tam się rozegrała. Przechodząc przez wąski, ciemny korytarz otoczony wysokimi betonowymi ścianami, odwiedzający odczuwają izolację, osamotnienie i zagubienie – uczucia, które odpowiadają tragicznym doświadczeniom ofiar Holokaustu, odizolowanych od świata zewnętrznego. Zwężająca się perspektywa kieruje wzrok odwiedzających w stronę „Ściany Śmierci”. W ten sposób droga staje się nie tylko środkiem przemieszczania się po terenie upamiętnienia, ale także metaforą drogi ku śmierci, którą przeszły ofiary obozu (Young, 1994). Droga przebiega przez teren dawnych masowych grobów, gdzie szary beton kontrastuje z chaotyczną, zasypaną żwirem powierzchnią, co symbolizuje masowość i chaos śmierci. Przejście przez tę przestrzeń ma wywoływać doświadczenie fizyczne i emocjonalne, skłaniając odwiedzających do refleksji nad skalą i brutalnością zagłady (Pomnik i jego symbolika 2024) (Ryc. 6.).

Droga kończy się przy „Ścianie Śmierci”, wykonanej z rdzawych metalowych płyt, które symbolizują zniszczenie i nieodwracalność losu ofiar. Moment konfrontacji ze ścianą ma głęboki wymiar duchowy, skłaniając do zatrzymania się i oddania hołdu zamordowanym (Buntman, 2008) (Ryc. 6.).

Zgodnie z zasadami tradycji judaistycznej, na terenie miejsca pamięci upamiętniono masowe groby, które oznaczono jako symboliczne mogiły zbiorowe. Główne wejście zlokalizowano na dawnej bocznicy kolejowej, gdzie zaczyna się „Rampa”, prowadząca do miejsca pamięci. Wzdłuż tej drogi znajduje się muzeum oraz instalacja rzeźbiarska wykonana z podkładów kolejowych, symbolizująca stopy ciał, na których palono zwłoki ofiar (Teatrnn, 2024). Kompozycja ta nawiązuje do brutalnych praktyk stosowanych przez załogę obozu, przypominając o zbrodniach popełnionych w Bełżcu (Ryc. 6.).

6. PODSUMOWANIE BADAŃ

Miejsca pamięci i upamiętnienia to przestrzenie zbudowane z wielu elementów – pomników i elementów nadbudowanych, w których zakodowana jest pamięć o wydarzeniach i ludziach. Elementami nadbudowanymi są zieleń, układ komunikacji, meble, ogrodzenie, oświetlenie, woda – wszystkie formy z repertuaru architekta krajobrazu, które służą do urządzania przestrzeni. W niniejszym artykule badania poświęcono drodze jako elementowi, który ma szczególne znaczenie w budowaniu kompozycji miejsca pamięci.

Droga obecna jest w 97 spośród badanych miejsc upamiętnienia, co wskazuje na jej powszechne zastosowanie jako kluczowego środka wyrazu przestrzennego (Ryc. 7). W 83 przypadkach drogi mają charakter zapętłony (Ryc. 9), a w 71 występuje geometryczna kompozycja (Ryc. 8). Taki układ wprowadza ład, harmonizujący przestrzeń upamiętnienia i sprzyjający utrzymaniu porządku oraz równowagi wizualnej. Geometria drogi może być postrzegana jako forma „sacrum” — świątyni, w której każdy krok odwiedzającego staje się rytuałem. Drogi, stanowiące element komunika-

cyjny, łączą główne formy upamiętnienia - pomniki i nadbudowane elementy, takie jak zielen, meble czy oświetlenie. Pełnią funkcję fizycznego przewodnika oraz środka narracji, który angażuje odbiorcę w opowieść o historii i emocjach zakodowanych w miejscu pamięci. W zapętłonej, często geometrycznej formie, droga staje się nie tylko trasą przemierzania przestrzeni, ale także symbolicznym doświadczeniem, procesem pozwalającym odwiedzającemu na pogłębioną refleksję i kontemplację.

Wyniki badań wskazują, że w miejscach pamięci droga wykonana jest najczęściej z trwałych materiałów takich jak beton i kamień (Ryc. 10). Wybór tych materiałów nie jest przypadkowy, ponieważ niosą one za sobą silne znaczenie symboliczne. Odwołują się do trwałości i długowieczności, co podkreślał Norberg-Schulz (1980) w swoich rozważaniach o *genius loci* i analizach przestrzeni symbolicznych.

7. WNIOSKI

Analizując rolę dróg w kształtowaniu przestrzeni oraz ich znaczenie w kontekście miejsc pamięci, należy zgodzić się z teoretykami, takimi jak Goodchild (2008), Rylke (1995), Ciołek (1957), Bogdanowski (1978), Majdecki (2006), Gawryszewska (2006), Hobhouse (2020), Różańska (2008), którzy podkreślają, że droga jako archetyp w różnych kulturach, nie tylko umożliwia przemieszczanie się, ale również strukturalizuje przestrzeń, definiując granice oraz organizując otoczenie. Jak zauważa Izabela Myszk-Stąpór (2014), drogi organizują przestrzeń, prowadząc odwiedzających przez różne strefy - wnętrza. To dynamika przestrzenna, która nie tylko umożliwia przemieszczanie się, ale także wpływa na postrzeganie historii zapisanej w miejscu. Warto podkreślić, że drogi w miejscach pamięci pełnią rolę kluczowego medium, które kształtuje doświadczenie odwiedzających, a ich projektowanie uwzględnia zarówno aspekty estetyczne, jak i symboliczne. Należy zgodzić się również z Michel de Certeau (1984), który postrzega chodzenie jako formę "pisanie" przestrzeni, co daje możliwość nadawania znaczenia miejscom pamięci poprzez akt przemieszczania się. Ta perspektywa podkreśla, jak ważne jest połączenie funkcji użytkowej z głębszymi, symbolicznymi treściami, co może prowadzić do pełniejszego doświadczenia narracji przestrzeni przez użytkowników. Prawdą jest, jak wskazuje Urszula Forczek-Brataniec (2008), że droga jako element infrastrukturalny ma potencjał do kształtowania widoków w ruchu, co znajduje potwierdzenie w przykładach miejsc pamięci opisanych szczegółowo w niniejszym artykule. W krajobrazie współczesnych miejsc pamięci droga może służyć jako narzędzie narracji przestrzennej. Wprowadzanie rytmu przez naprzemienność otwartych i zamkniętych przestrzeni, zakrętów i prostych odcinków, jest techniką, która wpływa na percepcję przestrzeni przez użytkownika.

Droga odgrywa kluczową rolę we współczesnych miejscach pamięci. Pełni nie tylko funkcję kompozycyjną i użytkową, ale również stanowi nośnik znaczeń symbolicznych. Organizuje przestrzeń, jest kanwą kompozycji, która wyznaczając strefy, tworzy ścieżkę prowadzącą do centralnego elementu upamiętnienia – pomnika, będącego nośnikiem idei i symboli. W obozach zagłady nabiera szczególnego wymiaru, stając się metaforą losu więźniów – ich drogi na śmierć. Przykłady Miejsca Pamięci w Sobiborze oraz niezrealizowanego projektu pomnika „Droga” Oskara Hansena ukazują, że droga może funkcjonować nie tylko jako element przestrzeni, lecz także jako samodzielny pomnik. Jej znaczenie wynika nie tylko z samej formy, ale również z zaangażowania człowieka w akt chodzenia. To właśnie ruch – przemieszczanie się po drodze lub jego brak – nadaje jej wymiar upamiętniający. Droga zyskuje funkcję pamięciotwórczą poprzez obecność bądź nieobecność tych, którzy nią podążają. Zagadnienia te wymagają jednak przeprowadzenia dalszych badań.

Wyniki analiz potwierdzają, że droga w miejscach pamięci pełni funkcję narracyjną – łączy elementy kompozycyjne i prowadzi odwiedzających przez kolejne etapy refleksji nad historią. Można to interpretować w kontekście koncepcji Michela de Certeau (1984), który postrzega chodzenie jako akt "pisanie" przestrzeni. Każdy krok odwiedzającego staje się symbolicznym aktem uczestnictwa w historii zakodowanej w danym miejscu. Wprowadzenie zapętłonych i geometrycznych układów dróg ma zarówno znaczenie funkcjonalne, jak i symboliczne. Takie rozwiązania przestrzenne można powiązać z teorią krajobrazu Bogdanowskiego (1978), który podkreśla rolę kompozycji geometrycznej w kształtowaniu odbioru miejsca. Uporządkowana struktura drogi wzmacnia narrację.

Funkcja i znaczenie drogi mogą być znacząco wzmacniane poprzez odpowiedni dobór środków architektonicznych. Dobór materiałów, z których wykonana jest droga – takich jak beton, kamień czy żwir – wpływa na percepcję przestrzeni. Wybór tych materiałów nie jest przypadkowy, gdyż niosą one silne znaczenie symboliczne, odnosząc się do trwałości i długowieczności. Norberg-Schulz (1980) podkreślał te aspekty w swoich rozważaniach o *genius loci* oraz analizach przestrzeni symbolicznych. Odwołując się do jego koncepcji, można stwierdzić, że materia drogi istotnie wpływa na emocjonalny odbiór miejsca. Przykład Miejsca Pamięci w Sobiborze pokazuje, że substancja drogi może informować o zmianie jej funkcji i znaczenia. Droga przeznaczona dla odwiedzających wykonana jest z utwardzonego żwiru. W miejscu, w którym przebiegał tunel wykopany przez więźniów żwir ma odcień grafitowy. Droga więźniów na śmierć, która nie jest przeznaczona do przemierzania przez odwiedzających, została pokryta białym kamieniem. Wobec tego tam, gdzie zmienia się funkcja i znaczenie drogi, tam zmienia się też jej materia.

8. WYTYCZNE DO PROJEKTOWANIA DROGI W MIEJSCACH PAMIĘCI HOLOKAUSTU

Projektowanie drogi w miejscach pamięci wymaga uwzględnienia wielu czynników: funkcjonalnych, symbolicznych i estetycznych. Odpowiednio zaprojektowana nie tylko organizuje przestrzeń, ale także staje się nośnikiem symbolicznych znaczeń i umożliwia odwiedzającym doświadczenie przestrzeni. Na podstawie przeprowadzonych badań sformułowano wytyczne do projektowania drogi w miejscach pamięci Holokaustu:

1. Droga powinna być projektowana z poszanowaniem autentyczności miejsca. Jej układ i materia powinny odzwierciedlać kontekst historyczny.
2. Ścieżki powinny pełnić funkcję kanwy, ramy kompozycyjnej, dyktować narrację, łącząc wszystkie elementy przestrzeni – zarówno te pełniące funkcję upamiętniającą, jak i elementy nadbudowane, takie jak zieleń, oświetlenie czy mała architektura.
3. Można zastosować różnorodne układy dróg, np. zapętłone i geometryczne, które wprowadzają rytm i harmonię w przestrzeni. Zaleca się stosowanie układów geometrycznych, które porządkują przestrzeń i wpływają na odbiór miejsca.
4. Układ komunikacji ma umożliwiać stopniowe budowanie refleksji, doświadczenie przestrzeni poprzez prowadzenie odwiedzających przez kolejne wnętrza, strefy upamiętnienia, w których zakodowane są treści.
5. Droga w miejscach pamięci powinna być wykonana z trwałych materiałów. Zaleca się stosowanie kamienia, betonu oraz żwiru.
6. Symboliczne znaczenie drogi oraz jej funkcja mogą być podkreślone poprzez odpowiedni dobór materiału. Kolorystyka oraz struktura nawierzchni wskazują na znaczenie zakodowane w poszczególnych odcinkach drogi (np. ciemniejszy żwir jako symbol drogi ucieczki lub miejsca egzekucji, biały kamień jako droga śmierci i symboliczne miejsce pochówku). Różnicowanie materiałów pozwala także na podkreślenie odmiennych funkcji dróg – np. inny materiał ścieżek, które nie są przeznaczone do przemierzania.

BIBLIOGRAPHY

- Ando, T. 1984. *Tadao Ando: Buildings, Projects, Writings*. Rizzoli International Publications.
- Błotnicka-Mazur E., 'Memorial site as space of engagement. Ideological and artistic concept of the Museum and Memorial in Sobibór', *Muzealnictwo* 2021, nr 62, 73-83, DOI: 10.5604/01.3001.0014.8978.
- Bogdanowski J. 2001. 'Czytanie krajobrazu', *Krajobraz kulturowy warsztaty dla nauczycieli i metodyków. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu*, Warszawa, s. 17 – 35.
- Buntman B. 2008. 'Tourism and Tragedy: The Memorial at Belzec, Poland', *International Journal of Heritage Studies*, Volume 14, p. 422-448.
- Campbell, J. 2008. *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton University Press.
- Certeau, M. de 1984. *The Practice of Everyday Life*. University of California Press.
- Ciolek G., 1957. *Ogrody Polskie*. red. I uzup. J. Bogdanowski, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Connerton P., *Jak społeczeństwa pamiętają*, Przeł. M. Napiórkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Culture (2019). <https://culture.pl/pl/artukul/krajobraz-pamieci>, (data dostępu: 07.12.2024).
- Drozdowski D., De Nardi S., Waterton E., *Memory, Place and Identity. Commemoration and remembrance of war and conflict*, Routledge 2018.
- Eliade, M. 1959. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Harcourt.
- Forczek-Brataniec U. 2008. *Widok z drogi. Krajobraz w percepcji dynamicznej*. Elamed Media Group.
- Gawryszewska B. J. 2006. *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Gawryszewska B., Myszkowska I., Herman K., Rylke J. 2018. *Ogrody w teorii i praktyce Pracowni Sztuki Ogródu i Krajobrazu*, Warszawa, Stowarzyszenie Genius Loci, 120 s., ISBN 978-83-9529-560-7.
- Gliwka G., 'Collective memory - its functions and mechanisms of transmission in the context of research by Barbara Szacka and Andrzej Szpociński', *Rozprawy Społeczne* 2020, nr 13(3), 13–27, <https://doi.org/10.29316/rs/114815>.
- Goodchild P.H., 2008. 'Opieka nad dziedzictwem ogrodowym i krajobrazowym: rola edukacji uzupełniającej', *Zielone światy. Zabytkowy krajobraz kulturowy, parki, ogrody, cmentarze i inne formy zaprojektowanej zieleni. Ich ochrona, konserwacja, restauracja i użytkowanie społeczne*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 137 – 156.
- Hansen, O. 2005. *Ku Formie Otwartej*. Fundacja Galerii Foksal, Warszawa.
- Harvey, P. 2012. *An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices*. Cambridge University Press.
- Hobhouse P. 2020. *The Story of Gardening*, Princeton Architectural Press.
- I NAGRODA W KONKURSIE NA MIEJSCE PAMIĘCI W SOBIBORZE (2013)**. <https://archinea.pl/miejscepamieci-w-sobiborze-marcin-urbanek-re-michalewicz-tanski-lukasz-mieszkowski/> (data dostępu: 14.01.2024).
- Majdanek (2024)**. https://www.majdanek.eu/pl/news/nowa_odslona_muzeum_w_sobiborze/1681 (data dostępu: 07.12.2024).
- Majdecka-Strzeżek A. 2008. 'Ukryta symbolika ogrodów', *Zieleń miejska*, nr 11, Abrys, Wydawnictwa komunalne, Warszawa, s. 18-19.
- Majdecki L. 2006. *Historia ogrodów*, tom I, II, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Malinowska-Petelenz B., Petelenz A., 'Przestrzeń publiczna jako ekspresja pamięci', *Czasopismo Techniczne* 2010, nr 6, 25–31.
- Margalit A., *Etyka pamięci*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2023.
- Miejsce (2017)**. <https://miejsce.asp.waw.pl/konkurs-na-miedzynarodowy-pomnik-ofiar-obozy-w-birkenau-2/>, (data dostępu: 07.12.2024).
- Muzeum i miejsce pamięci w Sobiborze (2023)**. <https://www.sobibor-memorial.eu/pl/information> (data dostępu: 14.01.2024).
- Myszkowska I., Augustyniak K., 'Warstwa konstrukcyjna ogrodu. Ramy do budowania kompozycji', *Przestrzeń i Forma* 2022, 217-238, DOI: 10.21005/pif.2022.51.D-01.
- Myszkowska I. 2017. 'Ogród: wprowadzenie', *Projektowanie ogrodu i krajobrazu: wybór tekstów*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s.7-9, ISBN 978-83-7583-728-5.

- Myszka-Stąpór I., *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie*, Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa 2014.
- Norberg-Schulz, C. 1980. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. Academy Editions.
- Pink Triangle Memorial* (2025). <https://pinktrianglememorial.org/vision/>, (data dostępu: 09.03.2025).
- Pomnik i jego symbolika* (2024). <https://www.belzec.eu/pl/page/upamietnienie/183>, (data dostępu: 07.12.2024).
- Różańska A. 2008. 'Historia europejskiej sztuki ogrodowej', *Ogrody. Historia architektury i sztuki ogrodowej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Rylke J. 1995. 'Tajemnice ogrodów', *Historia architektury i sztuki ogrodowej*. Wydawnictwo Kanon, Warszawa, s. 42-142.
- Rylke J. 2017. 'Teoria i zasady projektowania dla architektów krajobrazu', *Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu*. Wydawnictwo Katedra Sztuki Krajobrazu, SGGW, Warszawa.
- Springer F. 2022. *Zaczyn. O Zofii i Oskarze Hansenach*. Wydawnictwo Karakter, Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie.
- Stevens Q., Franck Karen A., *Memorials as Spaces of Engagement. Design, Use and Meaning*, Routledge, 2016.
- Szafrańska M. 1998. *Ogród. Forma, symbol, marzenie*. Wydawnictwo Zamku Królewskiego Arx Regia, Warszawa.
- Szafrańska M. 2011. *Człowiek w renesansowym ogrodzie*, Miniatura, Kraków.
- Tanović S., *Designing memory. The Architecture of Commemoration in Europe, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, 2019.
- Teatrnn* (2024). <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/muzeum-miejsce-pamieci-w-belzcu/>, (data dostępu: 07.12.2024).
- Treib M. 2011. *Settings and Stray Paths: Writings on Landscapes and Gardens*, Routledge.
- Tuan, Y.-F. 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press.
- Tygodnik Powszechny* (2019). https://www.tygodnikpowszechny.pl/nie-ufam-rzeczywistosci-158776?fbclid=IwY2xjawHOipBleHRuA2FibQlxMQABHaG7mq3aNPc4-sA7Ew3yg63GFxAKEJLbaD53RzIve4ZhK_IYbLvzl6x_rA_aem_2GkrHgYSVJIOpUwxnCupKQ, (data dostępu: 17.12.2024).
- Tzu L. 2018. *Tao Te Ching*. Penguin Publishing Group.
- van Gennep, A. 1960. *The Rites of Passage*. University of Chicago Press.
- Young James E., 'Memory, Counter-memory, and the End of the Monument', [in:] Shelley Hornstein and Florence Jacobowitz (Eds.), *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*, Indiana University Press, 2003, 59-78.
- Young, J. E. 1994. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press.
- Young, J. E. 1994. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press.
- Zabielska K., Myszka I., 'Upamiętnienia i pomniki', *Przestrzeń i forma* 2024, 99-128, DOI: 10.21005/pif.2024.59.D-01.
- Zachariasz A., 'O upamiętnianiu miejsc, wydarzeń, osób i zwierząt w historycznych i współczesnych ogrodach i parkach', *Czasopismo Techniczne* 2012, R. 109 (z. 7 - Architektura z. 2-A), 51-70.

AUTHOR'S NOTE

Katarzyna Zabielska is a graduate of Landscape Architecture, specializing in the Department of Landscape Art. Her research interests focus on the design of memorial sites and garden art. She pays particular attention to the role of the path in spatial composition – its function, form, and significance in shaping the landscape.

O AUTORCE

Katarzyna Zabielska - absolwentka Architektury Krajobrazu, specjalizacja w Katedrze Sztuki Krajobrazu. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się na projektowaniu miejsc pamięci oraz sztuce ogrodowej. Szczególną uwagę poświęca roli drogi w kompozycji przestrzennej – jej funkcji, formie i znaczeniu w kształtowaniu krajobrazu.

Contact | Kontakt: zabielska.kd@gmail.com